AMALIY KO‘NIKMA

14-MAVZU TAQSIMOT NOMA’LUM PARAMETRLARINING STATISTIK BAHOLARI.

Statistik baho.

Faraz qilaylik, taqsimot funksiyasi noma’lum parametr θ ga bog‘liq bo‘lgan t.m. X berilgan bo‘lsin. Boshqacha qilib aytganda, kuzatilayotgan t.m. X ning taqsimot funksiyasi $f(x,\theta)$ bitta parametrli parametrik taqsimot funksiyalar oilasiga tegishli bo‘lsin. Endi tajriba natijasida olingan ma’lumotlar yordamida noma’lum parametr θ ni “tiklash”, ya’ni ma’lum ma’noda unga yaqin bo‘lgan va tajribalar asosida to‘liq tiklanadigan biron-bir miqdorni tuzish masalasini ko‘raylik. Θ orqali θ ning qiymatlari to‘plamini belgilaymiz.

Faraz qilaylik, $(X_1,\cdots,X_n)$ X t.m.ning xajmi n ga teng bo‘lgan tanlanmasi bo‘lsin.

1-ta’rif. $X_1,\cdots,X_n$ kuzatilmalarning ixtiyoriy $T_n=T(X_1,\cdots,X_n)$ funksiyasi ***statistik baho*** yoki ***statistika*** deyiladi.

- Agarda statistik bahoning matematik kutilmasi noma’lum parametrga teng, ya’ni

$$MT_n=MT(X_1,\cdots,X_n)=\theta$$

bo‘lsa, statistik baho *siljimagan baho* deyiladi.

- Faraz qilaylik, $T_1(X_1,\cdots,X_n)$ va $T_2(X_1,\cdots,X_n)$ lar noma’lum θ parametr uchun siljimagan baholar bo‘lsin, $T_1(X_1,\cdots,X_n)\in U$ va $T_2(X_1,\cdots,X_n)\in U$. Agarda shu statistikalar uchun

$$D\,T_1(X_1,\cdots,X_n)<D\,T_2(X_1,\cdots,X_n)$$

munosabat bajarilsa, $T_1(X_1,\cdots,X_n)$ baho $T_2(X_1,\cdots,X_n)$ bahoga nisbatan ***effektiv baho*** deyiladi.

- Agarda n cheksizlikka intilganda $T(X_1,\cdots,X_n)$ statistika ehtimol bo‘yicha noma’lum parametr θ ga yaqinlashsa, ya’ni ixtiyoriy kichik $\varepsilon>0$ son uchun

$$\lim_{n\to\infty} P\{|T(X_1,\cdots,X_n)-\theta|<\varepsilon\}=1$$

munosabat o‘rinli bo‘lsa, u holda $T(X_1,\cdots,X_n)$ statistik baho ***asosli baho*** deyiladi.

1-misol.

Tanlanmaning o‘rta qiymati tasodifiy miqdorning noma’lum matematik kutilmasi uchun siljimagan baho bo‘lishini isbotlang.

Yechish. Siljimagan baho ta’rifiga ko‘ra, tanlanma o‘rta qiymatining matematik kutilmasi tasodifiy miqdorning noma’lum matematik kutilmaga teng ekanligini ko‘rsatish kerak. Ma’lumki X tasodifiy miqdor ustida n ta bog‘liqsiz tajribalar o‘tkazib, $X_1, \ldots, X_n$ tanlanma hosil qilamiz. Bu esa X_i lar o‘zaro bog‘liqsiz va X tasodifiy miqdor bilan bir xil taqsimlangan tasodifiy miqdorlar ekanligini anglatadi. Demak $MX_i=MX$, $i=1,..,n$ bo‘ladi. Su ma’lumotlardan foydalanamiz:

$$M\bar{x} = M\frac{1}{n}(X_1 + \cdots + X_n) = \frac{1}{n}(MX_1 + ..+MX_n) = \frac{1}{n}(MX + \cdots + MX) = MX\,.$$

2-misol.

Tanlanma o‘rta qiymat $\bar{x}$ noma‘lum matematik kutilma $MX = \theta$ ga asosli baho ekanligini ko‘rsating.

Chebishev tengsizligiga ko‘ra ixtiyoriy kichik ε >0 son uchun

$$P\{|\bar{x} - \theta| \geq \varepsilon\} \leq \frac{D\bar{x}}{\varepsilon^2} = \frac{DX}{n\varepsilon^2}\,.$$

Oxirgi tengsizlikda dispersiya chekli bo‘lsa, $n \to \infty$ da limitga o‘tsak, haqiqatan ham $\bar{x}$ statistikaning asosli baholigi kelib chiqadi.

Nuqtaviy baholash usullari

Momentlar usuli: Faraz qilaylik X tasodifiy miqdorning birinchi r ta $\alpha_k = MX^k$, $k = 1, \ldots, r$ momentlari mavjud bo‘lsin. Tabiiyki, ular noma’lum θ parametrning $\alpha_k = \alpha_k(\theta)$ funksiyalari bo‘ladilar. $A_{nk} = \sum_{i=1}^{n} X_i^k,\ k = 1, \ldots, r$, tanlanma momentlarini mos ravishda α_k, $k = 1, \ldots, r$, larda tenglashtirib r ta tenglamalar sistemasini tuzib olamiz:

$$\begin{cases} \alpha_1(\theta) = A_{n1}, \\ \alpha_2(\theta) = A_{n2}, \\ \vdots \\ \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \\ \alpha_r(\theta) = A_{nr}. \end{cases}$$

Mana shu tenglamalar sistemasini $\theta_1, \ldots, \theta_r$ larga nisbatan yechib, $\theta_k = \theta_k(X_1, \cdots, X_n),\ k = 1, \ldots, r$ yechimlarga ega bo‘lamiz. Shunday topilgan θ_k, $k = 1, \ldots, r$ statistikalar ***momentlar usuli*** bilan noma’lum θ_k, $k = 1, \ldots, r$ paramertlar uchun tuzilgan statistik baholar bo‘ladi.

3-misol.

Matematik kutilmasi va dispersiyasi no‘malum bo‘lgan, zichlik funksiyasi $f(x,\theta)=\frac{1}{\sqrt{2\pi\theta_2}}e^{-\frac{(x-\theta_1)^2}{2\theta_2}}$ bo‘lgan normal qonunni qaraylik. Noma’lum θ_1 va θ_2 parametrlarni momentlar usulida baholaylik. Bu holda (7.2.1) tenglamalar quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi

$$\theta_1 = A_{n1} \text{ va } \theta_2+\theta_1^2 = A_{n2}.$$

Natijada momentlar usuli bilan tuzilgan statistik baholar

$$\tilde{\theta}_1=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}X_i=\bar{x},\ \ \tilde{\theta}_2=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(X_i-\bar{x})^2=S^2$$

ko‘rinishda bo‘ladi.

Momentlar usuli bilan topilgan statistik baholar ayrim hollarda siljimagan, asosli va eng aniq baholar bo‘ladi.

4-misol. Binomial taqsimotning noma’lum ehtimolligi uchun momentlar usulida statistik baho topilsin.

Yechish. Binomial taqsimotning matematik kutilmasi MX=*np* ekanligini eslab,

$MX=\bar{x}$ tenglamani p ga nisbatan yechamiz.

$np=\bar{x}, \quad p^*=\frac{\bar{x}}{n}=\frac{x_1+\ldots+x_n}{n^2}$, topilgan baho momentlar usulida olingan statistic baho bo‘ladi.

Eng katta o‘xshashlik usuli: Kuzatilmalari $X_1,\ldots,X_n$ lardan va umumlashgan zichlik funksiyasi $p(x,\theta)$ dan iborat X t.m.ni olaylik. Agar X diskret t.m. bo‘lsa, $p(x,\theta)=P\{X=x;\theta\}$ ehtimolliklardan, X uzluksiz t.m. bo‘lgan holda esa $p(x,\theta)=f(x;\theta)$ zichlik funksiyadan iborat bo‘ladi. Quyidagi funksiyaga $L(x_1,\ldots,x_n,\theta)=p(x_1,\theta)\cdot\ldots\cdot p(x_n,\theta)$ eng katta o‘xshashlik funksiyasi deyiladi. Faraz qilaylik, $L(x_1,\ldots,x_n,\theta)$ funksiya $\theta\in\Theta$ yopiq sohada biror θ^* nuqtada eng katta qiymatga erishsin:

$$L(x_1,\ldots,x_n,\theta^*)=\max_{\theta\in\Theta}L(x_1,\ldots,x_n,\theta).$$

Eng katta o‘xshashlik funksiyasi maxsimumga erishadigan θ^* qiymat noma’lum θ parametr uchun eng katta o‘xshashlik usuli bilan tuzilgan statistik baholar deb ataladi. Ularni quyidagi tenglamalr sistemasidan ham topish mumkin:

$$\left.\frac{\partial L(x_1,\ldots,x_n,\theta)}{\partial \theta_k}\right|_{\theta=\theta^*} = 0,\ \ k=1,\ldots r.$$

5-misol.

Matematik kutilmasi va dispersiyasi noma'lum bo'lgan, zichlik funksiyasi $f(x,\theta)=\frac{1}{\sqrt{2\pi\theta_2}}e^{-\frac{(x-\theta_1)^2}{2\theta_2}}$ bo'lgan normal qonunni olaylik. Eng katta o'xshashlik funksiyasini tuzamiz:

$$L(x_1,\ldots,x_n,\theta)=\prod_{i=1}^{n} f(X_i,\theta)=\prod_{i=1}^{n}\frac{1}{\sqrt{2\pi\theta_2}}e^{-\frac{(X_i-\theta_1)^2}{2\theta_2^2}}=$$

$$=\frac{1}{\left(\sqrt{2\pi\theta_2}\right)^n}\exp\left\{-\frac{1}{2\theta_2^2}\sum_{i=1}^{n}(X_i-\theta_1)^2\right\}.$$

Bundan

$$\ln L(x_1,\ldots,x_n,\theta) = -\frac{n}{2}\ln 2\pi - n\ln\theta_2 - \sum_{i=1}^{n}\frac{(X_i-\theta_1)^2}{2\theta_2^2}.$$

$$\frac{\partial \ln L(x_1,\ldots,x_n,\theta)}{\partial\theta_1} = \frac{1}{2\theta_2}\sum_{i=1}^{n}2(X_i-\theta_1)=0\,.$$

Soddalashtirgandan so'ng $\sum_{i=1}^{n} X_i - n\theta_1 = 0$ tenglamaga kelamiz.

$$\frac{\partial \ln L(x_1,\ldots,x_n,\theta)}{\partial\theta_k} = -n\cdot\frac{1}{\theta_2}+\frac{1}{\theta_2^3}\sum_{i=1}^{n}(X_i-\theta_1)^2=0\,.$$

Soddalashtirgandan so'ng $\sum_{i=1}^{n}(X_i-\theta_1)^2 - n\theta_2^2 = 0$ tenglamaga kelamiz.

Natijada θ_1 va θ_2^2 lar uchun

$$\hat{\theta}_1 = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}X_i=\bar{x},\quad \hat{\theta}_2^2=\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(X_i-\bar{x})^2=S^2$$

Ko'rinishdagi statistik baholarni topamiz.

Demak, normal qonun uchun momentlar va eng katta o'xshashlik usullari bilan tuzilgan statistik baholar aynan bir xil ekan.

6-misol.

Bosh to'plamdan *n=60* hajmli tanlanma olingan.

x_i	1	3	6	26
n_i	8	40	10	2

Bosh o‘rtacha qiymatning siljimagan bahosini toping.

Yechish. Bosh o‘rtacha qiymatning siljimagan bahosi tanlanma o‘rtacha bo‘ladi.

$$\overline{x_T} = \frac{\sum n_i x_i}{n} = \frac{1\cdot 8 + 3\cdot 40 + 6\cdot 10 + 26\cdot 2}{60} = \frac{240}{60} = 4 .$$